

Adam Koczanowski

Dzieje żandarmerii polskiej do 1939 roku

Bezpieczeństwo państwa pozostaje w ścisłym związku z kompleksowym systemem ochrony i obrony państwa. Z istoty funkcji państwa wynika polityka ochrony bezpieczeństwa, która formułuje strategiczne i taktyczne zadania ochrony, określa organizację i zakres działania w tej dziedzinie wszystkich struktur państwa. Zadania związane z ochroną bezpieczeństwa należą do podstawowych kompetencji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wraz z innymi zadaniami dotyczącymi ochrony porządku publicznego, granic, ochrony przeciwpożarowej, spraw społeczno-administracyjnych i mobilizacyjno-obronnych. Szczególne uprawnienia resortu spraw wewnętrznych do ochrony bezpieczeństwa państwa nie oznacza, że wykonuje on związane z tym zadania wyłącznie przy użyciu własnych sił i środków. Ochronę bezpieczeństwa państwa zapewnia system przedsięwzięć realizowanych przez organy ustawodawcze i wykonawcze oraz postawa i udział w tej ochronie obywateli. W systemie tych działań mieszczą się takie przedsięwzięcia, jak oddziaływanie wychowawcze, czynności rozpoznawcze, zapobiegawcze i wykrywcze, karno-procesowe, administracyjne, prewencyjne, represyjne i inne – wszystkie regulowane przez normy prawne. W systemie ochrony bezpieczeństwa część organów państwa uczestniczy w sposób szczególnie intensywny, np. niektóre instytucje Ministerstwa Obrony Narodowej, a zwłaszcza żandarmeria i kontrwywiad wojskowy, odpowiedzialne za ochronę bezpieczeństwa w siłach zbrojnych, cywilne i wojskowe instytucje ochrony prawa i wymiaru sprawiedliwości.

Specyficznym organem pełniącym funkcje ochronne w stosunku do sił zbrojnych jest w warunkach polskich żandarmeria wojskowa. Jest to formacja stworzona do wypełniania określonych zadań prawno-administracyjnych w obrębie wojska. Szczególnie ważną i pożądaną sprawą są odpowiednie ramy prawne tej instytucji.

Żandarmeria Wojskowa¹ jest jedną z instytucji w Siłach Zbrojnych, w której zakresie zadań znajdują się między innymi: kontrola stopnia zdyscyplinowania żołnie-

¹ Powołana do życia rozkazem Ministra Obrony Narodowej z dnia 18 IV 1990 r.

rzy poza rejonami zakwaterowania, ściganie sprawców przestępstw oraz prowadzenie pracy profilaktycznej.

Żandarmeria w okresie napoleońskim

Słownik wyrazów obcych hasło „żandarmeria” definiuje w sposób następujący: „Żandarmeria (fr. *gendarmerie*) 1. w wielu państwach europejskich w XIX i na początku XX w. oddziały policji pieszej lub konnej, zorganizowanej na wzór wojskowy, pełniące funkcje służby porządkowej i policji politycznej; 2. w wielu państwach od początku XIX w. doborowe oddziały pełniące służbę policyjną w wojsku”².

Mimo jednoznacznego rozgraniczenia w słowniku funkcji pełnionych przez żandarmerię trzeba stwierdzić, że uzupełniały się one i zazębiały na różnych etapach rozwoju wojska i społeczeństwa, od czasu zaistnienia problemów związanych z funkcjonowaniem wojska, a więc w zasadzie od chwili jego powstania. Pierwsze regularne oddziały żandarmerii powstały we Francji za Karola VII w 1445 r. Byli to wybrani spośród szlachty i uzbrojeni ludzie, mający za zadanie utrzymanie porządku publicznego. Stanowili oddziały konne i piesze. Dawniej we Francji i w Prusach były to pułki jazdy, obecnie w niektórych państwach oddziały policji wojskowej³.

Po raz pierwszy z nazwą i formacją żandarmerii związanej z wojskiem polskim spotykamy się za czasów wyprawy Napoleona na Rosję w 1812 roku. Po wkroczeniu wojsk francuskich na Litwę, Napoleon wydał 1 lipca 1812 roku rozkaz o założeniu w każdej guberni litewskiej pułku żandarmerii. Dla zobrazowania ich struktury, zadań i kompetencji podamy fragment rozkazu organizacyjnego:

Rozkazem dziennym Cesarza Napoleona z Wilna 1812 roku utworzona zostaje na Litwie żandarmeria. [...]

Art. 9. W każdej guberni wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej i białostockiej utworzona będzie żandarmeria pod rozkazami pułkownika, który mieć będzie pod komendą swoją w guberni wileńskiej i mińskiej po dwóch, a grodzieńskiej i białostockiej po jednym szefie szwadronu. W każdym powiecie znajdować się ma po 1 kompanii żandarmów, a każda kompania ma liczyć 107 głów. [...]

Art. 11. Oficerowie, podoficerowie i ochotnicy żandarmerii będą wzięci spomiędzy szlachty powiatu. Nikt nie będzie mógł wymówić się od tego. [...]

Art. 12. Mundur żandarma będzie kroju polskiego.

Art. 13. Żandarmeria odbywać będzie służbę policyjną, dawać pomoc władzom cywilnym, aresztować zbiegów, włóczęgów i maruderów do jakiegokolwiek bądź armii należących⁴.

Sposób powołania przez Napoleona do służby wojskowo-policyjnej szlachty litewskiej nie wywarł dobrego wrażenia na Litwinach, a był wręcz poczytywany za

² *Słownik wyrazów obcych*, [red.] J. Tokarski, Warszawa 1971, s. 816.

³ *Przyczynki do historii żandarmerii Odrodzonego Wojska Polskiego*, Londyn 1990, s. 11.

⁴ B. Gembarzewski, *Wojsko polskie 1815–1830*, Warszawa 1903.

uwłaczający godności obywatelskiej (tym bardziej, że służba ta miała być obowiązkowa). Dla złagodzenia przykrego wrażenia i zachęcenia obywateli do służby żandarmskiej generał Stefan Grabowski wydał 6 października 1812 roku w Wilnie odezwę, w której stonował ostre sformułowania zawarte w rozkazie. Mimo wyraźnej zmiany w podejściu szlachty litewskiej do służby w żandarmerii, ze względu na zmieniającą się sytuację wojenną, nigdy jednak nie doszło do osiągnięcia stanów liczebnych zakładanych w rozkazie z 1 lipca.

Księstwo Warszawskie oddalone od terenów wojny nie zostało wówczas objęte rozkazem. Gdy jednak po kilku miesiącach sytuacja na froncie francusko-rosyjskim uległa zmianie i wojska napoleońskie rozpoczęły odwrót, władze Księstwa stanęły przed zadaniem zapewnienia bezpieczeństwa ogołoconemu z wojsk krajowi oraz przeciwdziałania naruszaniu porządku publicznego przez dezerterskie przegrupowujące się armii. Postanowiono zatem przystąpić do powołania i zorganizowania żandarmerii na terenie Księstwa Warszawskiego.

27 listopada 1812 roku prefekt departamentu Warszawy wydał odezwę, w której stwierdza się między innymi:

Urządzając Kompanię Żandarmerii Konnej departamentowej postanowiłem niniejszą odezwą wezwać mających zamiar pomieszczenia teje kompanii, aby w ciągu 15 dni, a najdłużej do 15 grudnia tego roku zamieszkali w m. Warszawa i powiatach warszawskim, blońskim, czerskim, stanisławowskim i siennickim do biura prefekta departamentu, z innych zaś powiatów repetivo każdy do swego podprefekta zgłaszali się. Nikt młodszy od lat 30, a starszy nad lat 40 nie może być przyjętym. Dla wojskowych zasłużonych, świadectwami dobrej konduity i sprawowania się opatrzonych, nie mniej czytać i pisać umiejących, pierwszeństwo zastrzega się. Cywilni zaś obowiązani są również podobnymi świadectwami legitymować się i prócz czytania i pisania w języku narodowym, jeżeli być może posiadanie języków francuskiego i niemieckiego udowodnić⁵.

Z zastosowanych przy doborze kryteriów w sposób jednoznaczny wynika, że żandarmeria z chwilą pełnego jej sformowania stała się wojskiem elitarnym, poziomem znacznie odbiegającym od innych rodzajów wojsk.

Organizowaną żandarmerię charakteryzowały trzy podstawowe cechy: milicyjność⁶, zależność od władz cywilnych, decentralizacja. Kompetencje i zakres działania zgodne były z przeznaczeniem tego rodzaju formacji, polegały bowiem na służbie wojenno-policyjnej, a w szczególności na eskortowaniu transportów, egzekwowaniu podatków i rekwizycji, zapobieganiu nadużyciom poszczególnych komend wojskowych, śledzeniu włóczęgów, ludzi naruszających porządek prawny, wyłapywaniu zbiegów itp.

W Księstwie Warszawskim – podobnie jak na Litwie, w zasadzie z tych samych powodów – organizacja żandarmerii nigdy nie została doprowadzona do końca.

⁵ Tamże.

⁶ Milicyjność – ogół cech charakteryzujących milicję w znaczeniu oddziałów terytorialnych złożonych z obywateli przeszkolonych w czasie pokoju, powoływanych w czasie wojny do czynnej służby.

W departamentach łomżyńskim, lubelskim i siedleckim nie podjęto w ogóle działań organizacyjnych, a w pozostałych proces ten nie został zakończony. Według sprawozdań prefektów z początku 1814 r. żandarmeria istniała wówczas w czterech departamentach, a jej stan liczebny był następujący: departament warszawski – 56 ludzi, 25 koni; departament kaliski – 80 ludzi z końmi; departament krakowski – 7 ludzi z końmi; departament radomski – 15 ludzi z końmi⁷.

Żandarmeria Królestwa Polskiego

Po klęsce Napoleona na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego 1815 r. powstało Królestwo Polskie i Wolne Miasto Kraków⁸. Królestwo Polskie miało być związane na stałe unią personalną z Rosją i każdorazowy car miał być jednocześnie królem polskim. Organem pomocniczym w sprawowaniu władzy była Rada Stanu, a funkcję rządu pełniła wyłoniona z jej składu Rada Administracyjna. Nowa władza uznała żandarmerię za formację pożyteczną i postanowiła ją rozwijać i doskonalić. Uchwałą zatwierdziła dalsze jej istnienie i przeznaczyła na jej umundurowanie i wyposażenie połowę wpływów z egzekutywnego, które na mocy uchwały z 4 listopada 1814 r. składane było w kasach powiatowych.

Na początku grudnia 1815 roku minister spraw wewnętrznych Tadeusz Mostowski na polecenie cara Aleksandra I przedstawił mu raport o stanie tej formacji. Zaistniał problem powołania do życia żandarmerii nie tylko jako tymczasowej formacji, przeznaczonej do ochrony bezpieczeństwa i porządku, ale jako stałej instytucji realizującej te zadania w strukturze nowych władz. W Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji opracowano projekt zachowujący element zależności żandarmerii od władz cywilnych, całkowicie natomiast zmieniający dwie pozostałe cechy charakteryzujące żandarmerię utworzoną w 1812 roku, a mianowicie zasadę decentralizacji i milicyjności, jako niemożliwe do pogodzenia z formą stałej instytucji.

Osoby pełniące służbę w żandarmerii miały więc zostać funkcjonariuszami państwowymi opłacanymi i utrzymywanymi na koszt państwa, a nie jak dotychczas ochotnikami umundurowanymi na własny koszt i nie dysponującymi stałym wynagrodzeniem. W projekcie proponowano również zmianę nazwy formacji z żandarmerii na Straż Wojewódzką. Zadania nie uległyby istotnym zmianom: chwywanie zbrodniarzy, strzeżenie ich i konwojowanie, śledzenie i ujmowanie dezertarów (zbiegów), utrzymywanie spokoju i bezpieczeństwa publicznego, zapewnienie podróży wolnego przejazdu. Oprócz tego Straż mogła być używana do egzekwowania rozkazów rządowych i należności skarbowych, pełnił też miała służbę w biurach Komisji. Stan ilościowy Straży Wojewódzkiej określić miała na podstawie potrzeb Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji.

⁷ *Wojsko polskie...*, s. 4.

⁸ Autor ogranicza się do zaboru rosyjskiego z uwagi na niedostępność materiałów dotyczących pozostałych zaborów.

Projekt przedstawiony 21 września 1816 roku na posiedzeniu Rady Administracyjnej nie został jednak przez nią uchwalony. Prawdopodobnie główną przyczyną jego odrzucenia było zachowanie ostatniej z zasad organizacyjnych żandarmerii Księstwa Warszawskiego, czyli pełnej zależności od cywilnych władz administracyjnych, bowiem w październiku tegoż roku projekt gen. Aleksandra Różnieckiego, zakładający stworzenie żandarmerii o charakterze wojskowym, pozostającej pod kierownictwem władz wojskowych – mimo sprzeciwu cieszącego się wielkim autorytetem Stanisława Staszica – został po dokonaniu dwóch poprawek przyjęty. Poprawki te częściowo uwzględniały propozycje Staszica i Mostowskiego i dotyczyły zachowania minimalnego przynajmniej wpływu władz cywilnych na żandarmerię. Po zatwierdzeniu projektu przez namiestnika Królestwa Polskiego, dekretem Aleksandra I z 17 października 1816 r. został on wprowadzony w życie, co w praktyce oznaczało ustanowienie żandarmerii w Królestwie Polskim.

Najistotniejsze znaczenie miała część wstępna dekretu, w której stwierdzono:

Chcąc ułatwić środki utrzymania spokojności, porządku i bezpieczeństwa publicznego w całym kraju, po zasięgnięciu zdań ogólnego zgromadzenia Rady Stanu, postanowiliśmy i stanowimy utworzenie żandarmerii...⁹

W pierwszych artykułach przedstawiono strukturę, określono stan liczebny żandarmerii (łącznie 391 osób) oraz wymagania stawiane przy rekrutacji. Dwa ostatnie mówiły o ubiorze i porządku służby. Artykuły 9, 10 i 11 normowały zadania realizowane przez żandarmerię oraz zasady współdziałania z władzami cywilnymi. Dalej w art. 9 pisano:

Komisje wojewódzkie i komisarze obwodowi żandarmów sobie przydatnych inaczej używać nie będą, jak tylko do utrzymania spokojności i bezpieczeństwa publicznego, chwywania zbrodniarzy, ich strzeżenia i przeprowadzania ich oraz więźniów w miejsca wskazania, śledzenia zbiegów i egzekwowania należności skarbowych. W rzeczach administracji cywilnej komenda żandarmerii działać nie może, jak tylko za zezwoleniem władzy cywilnej.

Art. 10. Wszelkie władze cywilne i wojskowe, w każdym przypadku, od właściwej przyzwoitej władzy upoważnionej żandarmerii na jej wezwanie udzielać i ona wspierać powinny.

Art. 11. Nawzajem żandarmeria powinna w nagłych wypadkach na wezwanie do niej na piśmie uczynionym, niezwłoczną i skuteczną dawać pomoc. W przypadkach jednak żadnym niebezpieczeństwem nie zagrażających i mniej nagłych, wszelkie władze o pomoc potrzebną udawać się powinny do właściwej im komendy, która żadnym wypadku takowej pomocy odmówić nie może¹⁰.

Uzupełnieniem dekretu zapowiadany w ostatnim (trzynastym) artykule dotyczącym porządku służby była instrukcja o nazwie „Urządzenie składu i służby żandarmerii”. W jej treści ujęte zostały stwierdzenia pominięte w dekreście, a stanowiące

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

meritum sporu między władzami cywilnymi a wojskowymi, a mianowicie, że żandarmeria należy do broni jazdy i będzie dowodzona przez generała dywizji tej broni, że jest korpusem policyjno-wojskowym i nie może być pod rozkazami władz cywilnych. Pierwszym dowódcą żandarmerii mianowany został pułkownik Stanisław Dulfus, były podwładny gen. Aleksandra Roźnieckiego.

Po wybuchu powstania listopadowego korpus żandarmerii przestał realizować swe zadania wynikające z dekretu 1816 roku. Wynikło to z faktu, iż znaczna część oficerów z jego składu, skompromitowanych swą dotychczasową działalnością, zniknęła, a pozostali ze względu na niechęć żywioną do nich przez powstańców, zawiesili swą działalność.

W grudniu 1830 roku Rząd Narodowy zarządził pod Warszawą koncentrację stacjonujących w różnych krajach pododdziałów żandarmerii. Po reorganizacji w lutym 1831 roku utworzony został na ich bazie Dywizjon Karabinierów Konnych. Mimo długotrwałej służby policyjnej żandarmi nic nie stracili ze swych żołnierskich zalet. Przykładem tego może być szarża dokonana na wojska rosyjskie 13 czerwca 1831 roku pod Dębem Wielkim, porównywana przez gen. dr Mariana Kukiela do szarży pod Somosierrą¹¹. Szarżę prowadził gen. Skużyński. Korpus rosyjski został rozbity, a karabinierzy zdobyli liczne działa. Po upadku powstania listopadowego oddziały żandarmerii, jak i inne jednostki wojskowe Królestwa Polskiego, zostały albo rozwiązane, albo wcielone do armii rosyjskiej.

W wojskach powstańczych w wyniku niepomyślnego przebiegu działań wojennych nasiliły się dezercja, samowola dowódców, grabieże. W dowództwie powstania nastąpiła zmiana w ocenie przydatności żandarmerii, stało się jasne, że nie można wyrzec się instytucji policyjno-wojskowej z tego jedynie względu, że uprzednio wykonywała ona swe zadania pod rozkazami aktualnego wroga i była instytucją niepopularną. W związku z powyższym ponownie – tym razem pod nazwą Straży Polnej – powołano ją do życia. Ze względu na krótki okres działania Straż nie odegrała istotnej roli w historii żandarmerii.

Po upadku powstania władze rosyjskie utworzyły 3 Okręg Korpusu Żandarmerii, który w grudniu 1866 roku przekształcony został na Okręg Warszawski i utracił część samodzielności, a w 1896 r. został całkowicie podporządkowany pomocnikowi gubernatora do spraw policji. Ten stan utrzymał się do upadku rządów rosyjskich w Królestwie Polskim.

Żandarmeria istniała także w Wolnym Mieście Krakowie. W różnych strukturach funkcjonowała od maja 1815 do grudnia 1850 r., kiedy to została zastąpiona oddziałami żandarmerii austriackiej¹².

Podczas powstania styczniowego zorganizowano w wojskach powstańczych na bazie Straży Bezpieczeństwa Żandarmerię Wojskową, której naczelnikiem został Paweł Landowski z inicjatywy Włodzimierza Lemke. Żandarmeria działała przede wszystkim w Warszawie. Podporządkowana była Wydziałowi Wojennemu Rządu

¹¹ M. Kukiel. *Z dziejów organizacji wojsk polskich (1717–1864)*, Piotrków 1916.

¹² W. Namysłowski, *Milicja Wolnego Miasta Krakowa 1815–1846*, Kraków 1914.

Narodowego i liczyła ok. 150 żandarmów. Jej struktura organizacyjna odpowiadała podziałowi terytorialnemu: oddział I – wokół linii kolei warszawsko-wiedeńskiej; oddział II – ul. Królewska-Stare Miasto; oddział III – Stare Miasto-Muranów; oddział IV – Nalewki-roгатki wolskie.

Mówiąc o historii żandarmerii, należy również wspomnieć o oddziałach wykonujących wyroki. Był to oddział V tzw. „wieszacielii”¹³ i sztyletników wykonujących wyroki śmierci¹⁴. W powstaniu styczniowym w bezwzględny sposób niejednokrotnie reagowali oni na niechęć chłopów do powstańców (powieszono ok. 30 chłopów i Żydów za zdradę i pomoc wojskom rosyjskim), okrutnie karali za walkę z powstańcami (np. spalenie wsi Lipie za pomoc w rzezi oddziału powstańczego pod Ciernią) bądź byli zakonspirowanymi organami wykonawczymi wyroków Rządu Narodowego i Trybunału Rewolucyjnego (np. 5 października 1863 r. zaszytowanie dr Bertolda Hermaniego, próba zamachu na gen. Teodora Fryderyka Wilhelma Berga). Od upadku powstania do 1914 roku brakuje danych o istnieniu zorganizowanych jednostek żandarmerii lub innych formacji pełniących jej funkcje.

Żandarmeria w latach 1914-1918

Pierwszą jednostką żandarmerii powołaną do życia w przededniu I wojny światowej rozkazem Józefa Piłsudskiego był Oddział Żandarmerii dowodzony przez por. Wacława Biernackiego ps. „Kostek”. Swą działalność zaczął zaraz po przybyciu Oddziału Związku Strzeleckiego i Drużyn Strzeleckich 23 sierpnia 1914 r. do Kielc. W grudniu tego roku został jednak w okolicach Nowego Sącza rozwiązany.

Początków regularnych oddziałów żandarmerii w odrodzonej Rzeczypospolitej należy szukać w oddziałach legionowych. Przy formacjach polskich po stronie rosyjskiej, jak w Legionie Puławskim, Korpusie Józefa Dowbora-Muśnickiego i innych oddziałach ochotniczych formujących się w grupy narodowościowe w okresie rewolucji rosyjskiej, nie było żandarmerii. Wynikało to z przyczyn emocjonalnych. Żandarmeria rosyjska, która została uformowana po utracie niepodległości Polski, wzorowana na istniejących wcześniej formacjach polskich, po dodaniu jej uprawnień policyjnych, miała tak złą opinię, że nie można było użyć słowa „żandarmeria”¹⁵.

W monarchii austro-węgierskiej w czasie pokoju istniały dwa rodzaje policji: w większych miastach policja będąca pod zarządem prezydentów lub burmistrzów tychże miast oraz żandarmeria krajowa, jako państwowa służba bezpieczeństwa zależna od naczelników (starostów) powiatowych¹⁶. W formujących się w zaborze austriackim (Galicja) Legionach Polskich organizowanie równocześnie oddziałów żan-

¹³ Jako odpowiedź na działalność Murawiowa Wiesztia na Litwie.

¹⁴ J. Grabiec, *Powstanie styczniowe 1963-64; Żandarmeria wojskowa – historia i tradycje*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, nr 1, s. 207.

¹⁵ *Przyczynki do historii żandarmerii...*, s. 12.

¹⁶ Tamże.

darmerii było konieczne z dwu względów: dla służby wojskowo-policyjnej oraz dlatego, że należało się liczyć z przydziałem oddziału żandarmerii austriackiej przez wojskowe władze austriackie do tworzonych się formacji legionowych, trzeba więc było zaskoczyć zaborców własną inicjatywą. W rezultacie Austriacy przydzielili do Komendy Legionów tylko jednego wachmistrza i trzech żandarmów jako posterunek.

Oddziały żandarmerii w Legionach początkowo nie miały jednolitego naczelnego dowództwa, a były zależne służbowo i personalnie od dowódców jednostek, przy których funkcjonowały. W Krakowie przy powstałym Legionie Zachodnim sformowano Żandarmerię Polową. Komendantem został rtm. Robert Kunicki (żandarmeria legionowa była formacją kawaleryjską)¹⁷. 11 września 1914 roku wprowadzono opracowany przez rtm. Kunckiego regulamin polskiej żandarmerii, określający zadania dla tej formacji. W swych najważniejszych fragmentach stwierdzał on, że żandarmeria polowa stanowi część składową Legionu, utworzoną na czas trwania wojny, a do jej głównych zadań należy: a) ochrona polskich sił zbrojnych przed szpiegostwem, zdradą, przejawami buntu; b) utrzymanie porządku policyjnego na terenach objętych walkami; c) nadzór nad przestrzeganiem ustaw i norm prawa wojennego¹⁸. Regulamin ten był pierwszym od czasu dekretu z 1816 r. polskim uregulowaniem organizacji i zadań żandarmerii.

Połączenie oddziałów żandarmerii legionowej nastąpiło po kryzysie przysięgowym w I Brygadzie w 1916 roku. W grudniu 1916 roku Legiony zostały przemieszczone do byłej Kongresówki, znajdującej się pod okupacją niemiecką, a cała żandarmeria zgrupowana w Warszawie i okolicach. Przyjęto nazwę Żandarmeria Polowa Wojska Polskiego. Program i cel jej działalności wyznaczały następujące zadania:

1. Ochrona sił zbrojnych przed zagrażającymi im niebezpieczeństwami (szpiegostwo, zdrada, dezercja, rozgłaszanie tajemnic wojskowych oraz bunt ludności, objawiający się w sposób czynny);

2. Utrzymanie porządku policyjnego na terenach walki, zaplecza i okupowanych lub zdobytych miejscowości (tylko przez czas, kiedy w tych miejscowościach przebywa ewentualnie ma wkrótce przebywać lub przechodzić armia);

3. Kontrola nad przestrzeganiem ustaw i przepisów wojennych;

4. Wykonywanie na rozkaz wyższych przełożonych poleceń z dziedziny wywiadowczej, gończej, eskortowej i ordynansowej¹⁹.

Latem 1917 roku nastąpił podział żandarmerii na dwa ugrupowania: jedno podlegało Polskiemu Korpusowi Posiłkowemu (nazwana tak II Brygada Legionów wysłana na front wschodni), drugie zaś Polskiej Sile Zbrojnej (pozostała część Legionów podporządkowana generalnemu gubernatorowi niemieckiej strefy okupacyjnej).

W dużo trudniejszych warunkach (a przez to i w znacznie mniejszym zakresie) przebiegało tworzenie żandarmerii przy formacjach polskich po stronie rosyjskiej (Legion Puławski, Korpus Józefa Dowbora-Muśnickiego). Dla pełniejszego zobra-

¹⁷ T. Böhm, *Żandarmeria w II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, s. 24.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ *Statut zasadniczy i instrukcja Żandarmerii Polowej Legionów Polskich z 1914.*

zowania sytuacji zacytuje fragment wspomnień wachmistrza żandarmerii W. Drzymulskiego:

Wspomnieć trzeba o służbie wojskowo-policyjnej w formacjach polskich, powstałych na terenie bolszewickich formacji. Nie mamy żadnych danych odnośnie tych oddziałów służby wojskowo-policyjnej w I-szym Korpusie (Dowborczyków). Natomiast odnośnie II-go Korpusu (Kaniewskiego) – do którego weszła po przejściu pod Rarańczą II Brygada Legionów – była zorganizowana tzw. Straż Polowa. Była ona właściwie żandarmerią polową, a nazwę przyjęła ze względu na niepopularną nazwę żandarmeria²⁰.

Żandarmeria w latach 1918–1939

W okresie walki o niepodległość w Wielkopolsce, po wybuchu powstania, dla utrzymania porządku w oddziałach powstańczych zorganizowano na bazie tymczasowej Komendy Straży Obywatelskiej – Straż Ludową. W samym Poznaniu przed powstaniem liczyła ona ok. 4800 osób. W 1919 roku żandarmeria wojskowa składała się z ochotniczych oddziałów wojskowych, Straży Ludowej i żandarmów-ochotników (z byłej armii niemieckiej). Gdy na czele powstania stanął gen. J. Dowbór-Muśnicki, dokonano podziału na Żandarmerię Polową (funkcje porządkowe na froncie i w kraju) oraz Żandarmerię Krajową (zadania policyjne w kraju).

Po odzyskaniu niepodległości scalano organizacyjnie wszystkie działające przy polskich oddziałach wojskowych jednostki żandarmerii, tworząc z nich jednolitą formację. Rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych z kwietnia 1919 roku, działającą w kraju żandarmerię wojskową wyłączono z Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego i jako Wydział Żandarmerii podporządkowano bezpośrednio II wiceministrowi spraw wojskowych²¹. Uporządkowano zasadę podległości służbowej wojskowej, a także strukturę organizacyjną. W tym też czasie został wydany „Regulamin i Organizacja Żandarmerii Wojskowej”²².

Powstała w niepodległej Rzeczypospolitej policja państwowa przejęła sprawy bezpieczeństwa kraju, ochrony dóbr narodowych i prywatnych, a także uprawnienia do ścigania przestępstw pospolitych (zabójstw, gwałtów, kradzieży itp.) Żandarmeria natomiast ograniczyła swoje kompetencje wyłącznie do spraw i osób wojskowych pod nowo utworzonym Dowództwem Żandarmerii Wojskowej²³.

12 września 1919 roku zatwierdzono „Przepisy o organizacji żandarmerii”, w których określono jej zadania i kompetencje Inspektora Żandarmerii: podlegał on bezpośrednio II wiceministrowi spraw wojskowych i był głównym doradcą we

²⁰ List W. Drzymulskiego do prezesa SPL nr 106, „Żandarm” w Londynie z 25 I 1970.

²¹ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), sygn. I.300.51.29, Dziennik Rozkazów MSWojsk. Nr 65 z 12 VI 1918 r., poz. 2067, Regulamin i organizacja Żandarmerii Wojskowej z 17 IV 1919.

²² Tamże.

²³ Tamże.

wszystkich sprawach policyjno-wojskowych; współdziałał z Departamentem I Organizacyjno-Mobilizacyjnym MSWojsk. w zakresie opiniowania wniosków o przepisach organizacyjnych, regulaminach i rozporządzeniach dla żandarmerii wojskowej²⁴.

Następnych zmian dokonano na mocy rozkazu Ministra Spraw Wojskowych z 20 lutego 1920 r. W ramach ogólnej reorganizacji ówczesnego Ministerstwa Spraw Wojskowych przekształcono strukturę Inspektoratu Żandarmerii w samodzielne Dowództwo Żandarmerii Wojskowej, które składało się z oddziałów: I Mobilizacyjno-Organizacyjnego; II Bezpieczeństwa; III Ewidencyjno-Personalnego; IV Dyscyplinarnego oraz kancelarii dowództwa²⁵. Dowództwu podlegała również Szkoła Żandarmerii w Grudziądzu, dowództwo żandarmerii krajowej w Cieszynie oraz dywizjony żandarmerii w kolejności:

Nr 1 w Warszawie	z 13 plutonami,
Nr 2 w Lublinie	z 9 plutonami,
Nr 3 w Kielcach	z 9 plutonami,
Nr 4 w Wilnie	z 8 plutonami,
Nr 5 w Krakowie	z 9 plutonami,
Nr 6 we Lwowie	z 12 plutonami,
Nr 7 w Poznaniu	z 10 plutonami,
Nr 8 w Grudziądzu	z 4 plutonami,
Nr 9 w Grodnie	z 8 plutonami ²⁶ .

Niespełna rok później, 5 stycznia 1921 r. weszła w życie „Tymczasowa organizacja żandarmerii” na czas pokoju²⁷. Był to kolejny etap reorganizacji wynikający z zakończenia działań wojennych polsko-radzieckich 1920 r. Przekształcenie to nastąpiło w wyniku rozkazu dowódcy żandarmerii wojskowej, który w ramach przechodzenia Wojska Polskiego z organizacji wojennej na organizację pokojową dostosował strukturę formacji do jej zadań w okresie pokoju. Była to wstępna reorganizacja, albowiem w dniu 19 sierpnia 1921 r., ukazał się rozkaz MSWojsk. ustalający pokojową reorganizację MSWojsk. W jej efekcie zlikwidowano samodzielne Dowództwo Żandarmerii Wojskowej, a formacja ta weszła w skład utworzonego Departamentu I Piechoty jako Wydział Żandarmerii²⁸. Zadania swe realizowała w oparciu o rozkazy przełożonych oraz przepisy obowiązujące uprzednio w poszczególnych formacjach. Jej dowódcą został gen. Władysław Jaxa-Rożen, współtwórca również Straży Granicznej.

²⁴ Tamże.

²⁵ CAW, Dow. Żand., sygn. I.300.51.29, Pismo Dowódcy Żandarmerii do Ministra Spraw Wojskowych z 16 II 1920 r., Pismo zastępcy szefa sztabu gen. M. Norwida-Neugebauera nr 1986/20 z 16 VIII 1920.

²⁶ *Przyczynki do historii żandarmerii*, s. 18.

²⁷ CAW, Dow. Żand., sygn. I. 300.51.29, Tymczasowa Organizacja Żandarmerii Wojskowej z 5 I 1921.

²⁸ CAW, Kwat. Gł. MSWojsk., sygn. I.300.65.3, Pokojowa organizacja MSWojsk. L. 4900. Org. z 10 VIII 1921 r.

W dniu 10 kwietnia 1925 r. ukazało się kolejne zarządzenie MSWojsk. dotycząca żandarmerii. Określało jej zadania, stwierdzając, że „żandarmeria jest zasadniczą służbą wykonawczą dowództwa”, jednocześnie ustalało kompetencje:

na stopie pokojowej [winna] stanowić kadrę żandarmerii polowej i ma za zadanie szkolenie żandarmów zawodowych oraz rezerwistów żandarmerii teoretycznie w dywizjonie szkolnym i praktycznie w oddziale egzekutywnym przez:

- a) wykonywanie służby wojskowo-policyjnej w czasie pokoju oraz ochronę sztabów wyższych dowództw,
- b) wykonywanie służbowych poleceń prokuratorów i sądów wojskowych,
- c) uczestniczenie w asystencjach wojskowych udzielanych przez władze wojskowe – władzom cywilno-administracyjnym²⁹.

Zarządzenie to rozszerzało zakres zadań tej formacji. Żandarmeria miała nie tylko wykonywać zadania policyjne w obrębie sił zbrojnych, ale zlecono jej ochronę sztabów i wyższych dowództw oraz działań poza wojskiem. Została także funkcjonalnie podporządkowana prokuratorom i sądom wojskowym. W szczególności zaś do obowiązków żandarmerii należała ochrona zatrzymanych i aresztowanych żołnierzy, konwojowanie podsądnych, doprowadzanie do aresztów itp. Dodatkowym zadaniem zleconym żandarmerii wojskowej było „uczestniczenie w asystencjach wojskowych udzielanych przez władze wojskowe władzom cywilno-administracyjnym”, co oznaczało możliwość użycia żandarmerii wojskowej do ochrony zarówno osób jak i budynków rządowych, a także do wymuszania posłuchu dla decyzji władz państwowych i administracyjnych.

Po przewrocie majowym w 1926 roku i ustąpieniu ze stanowiska prezydenta Rzeczypospolitej Stanisława Wojciechowskiego, funkcję tę przyjął Ignacy Mościcki, natomiast marszałek Józef Piłsudski objął dwa kluczowe stanowiska w armii: Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i Ministra Spraw Wojskowych. Ustanowiono dwóch wiceministrów spraw wojskowych. Departament I Piechoty, a w nim Wydział 2 Żandarmerii podporządkowano II wiceministrowi³⁰. W ślad za reorganizacją MSWojsk. zmiany objęły także organizację żandarmerii. Dla ochrony Prezydenta Rzeczypospolitej utworzono pluton żandarmerii zamkowej³¹. Ogółem na początku 1927 r. funkcjonowało 41 plutonów żandarmerii zorganizowanych w 10 dywizjonów.

Każdy z dywizjonów żandarmerii funkcjonował przy istniejących Dowództwach Okręgów Korpusów (DOK) i nosił taki numer jak Okręg. Były to:

- 1 dywizjon – Warszawa,
- 2 dywizjon – Lublin,
- 3 dywizjon – Grodno,
- 4 dywizjon – Łódź,

²⁹ CAW, Dow. Żand., sygn. I.300.51.39, Organizacja Żandarmerii na stopie pokojowej, L. 600. Org., nr 25 z 10 IV 1925.

³⁰ CAW. Dz. Rozk. MSWojsk. Nr 18 z 8 VII 1926, poz. 1085.

³¹ Tamże.

- 5 dywizjon – Kraków,
- 6 dywizjon – Lwów,
- 7 dywizjon – Poznań,
- 8 dywizjon – Toruń,
- 9 dywizjon – Brześć n. Bugiem,
- 10 dywizjon – Przemyśl.

Ponadto funkcjonował dywizjon żandarmerii przy dowództwie floty oraz poza strukturami MSWojsk. żandarmeria KOP, pluton, a później szwadron zamkowy Prezydenta RP i eskorta dla Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej. Bez zmian pozostała Centralna Szkoła Żandarmerii w Grudziądzu. Przy każdym dowództwie Dywizji Piechoty i brygady kawalerii funkcjonowały plutony żandarmerii przeznaczone na czas „W” jako plutony żandarmerii polowej. W pozostałych garnizonach nie będących miejscem dyslokacji dowództw brygad i dywizji zorganizowane były postęrniki żandarmerii. W tym czasie w jednostkach żandarmerii służyło 159 oficerów, 11 oficerów administracji, 1531 podoficerów i 619 szeregowych³².

Utworzenie plutonu zamkowego i jego zadania to dalsze poszerzenie kompetencji i znaczenia żandarmerii.

Dalsze doskonalenie struktur i kompetencji żandarmerii wojskowej zostało uregulowane rozkazem MSWojsk. L. 4728 z 1 VI 1927 r. Ujednoczenie zadań znalazło się w zatwierdzonej w 1927 roku przez Ministerstwo Spraw Wojskowych Instrukcji Żandarmerii. Precyzowała je ona w sposób następujący:

Zadaniem żandarmerii jest:

1. Służba wojskowo-policyjna w wojsku, utrzymanie porządku, ładu i karności w oddziałach oraz ochrona sztabów wyższych dowództw;
2. Wykonywanie służbowych poleceń prokuratur i sądów wojskowych;
3. Uczestniczenie w asystencjach wojskowych, udzielanych przez władze wojskowe władzom cywilno-administracyjnym;
4. Ochrona porządku publicznego, bezpieczeństwa, spokoju i porządku w zakresie objętym postanowieniami wstępnymi;
5. Udział w czynnościach przeprowadzanych przez inne organa bezpieczeństwa, a dotyczące interesów wojskowości³³.

Przywrócono samodzielność żandarmerii jako odrębnej formacji wojskowej, reaktywując zniesione poprzednio dowództwo żandarmerii podporządkowane MSWojsk. Dowódca żandarmerii był w swym zakresie organem Ministra Spraw Wojskowych, do którego należało ogólne kierownictwo tej służby. Nadzorował on referaty: organizacyjno-mobilizacyjny, personalny, śledczy i organ pomocniczy – kancelarię³⁴. Do zakresu działania dowódcy żandarmerii posiadającego uprawnienia dowódcy bryga-

³² CAW. Dow. Żand., sygn. I.300.51.59, Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie nowej organizacji żandarmerii na stopie pokojowej L. 2873 Tj. Żand.Org.26.

³³ *Instrukcja żandarmerii*, Warszawa 1927, s. 2.

³⁴ CAW, Dz. Rozk. MSWojsk. Nr 17 z 1 VI 1927 r., poz. 190.

dy należało: opracowywanie wniosków w sprawach organizacji pokojowej i wojennej, mobilizacji i wyszkolenia żandarmerii, administrowanie personelem żandarmerii, sprawowanie kierownictwa i nadzór fachowy nad działalnością żandarmerii i jej sprawnym funkcjonowaniem, wydawanie we własnym imieniu rozkazów do dowódców dywizjonów w zakresie jednolitego kierownictwa podległą służbą, przedstawianie ministrowi spraw wojskowych (II wiceministrowi) projektów rozkazów w sprawach śledczych³⁵.

Rok później, tj. 21 IX 1929 r. rozkazem dowódcy żandarmerii uporządkowano zakres jej rzeczowej kompetencji. W dokumencie tym określono cele funkcjonowania tej służby. Oprócz zadań teoretycznego i praktycznego szkolenia oficerów, podoficerów, szeregowych służby czynnej i rezerwy, do zadań żandarmerii należało: pełnienie służby wojskowo-policyjnej, polegającej na współdziałaniu z dowódcami jednostek i komendantami garnizonów, utrzymywanie porządku, ładu i karności w wojsku, wykonywanie służby sądowo-policyjnej w stosunku do osób podlegających właściwości sądów wojennych, polegającej na obowiązku służbowym zapobiegania czynom karalnym oraz wykonywania i informowania władz o czynach przestępczych, wykonywanie służbowych poleceń prokuratorów wojskowych (oficerów sądowych) i sądów wojskowych, ochrona sztabów wyższych dowództw, uczestniczenie w asystencjach wojskowych³⁶.

W miarę postępującej stabilizacji kraju oraz organizacji Policji Państwowej systematycznie następowało ograniczenie zadań żandarmerii do spraw wojskowo-policyjnych. Jednocześnie wzbogacono arsenał środków oddziaływania o działanie prewencyjne poprzez zapobieganie, wykrywanie i informowanie władz o czynach przestępczych.

Lata 1918–1930 były okresem poszukiwań organizacyjno-prawnego modelu działalności żandarmerii wojskowej. Częste reorganizacje, zmiany podległości oraz niska ranga źródeł prawnych dokonywanych przemian świadczą o pewnym chaosie i braku perspektywicznej wizji tej formacji. Wynika to przede wszystkim z częstych zmian organizacyjnych Wojska Polskiego, a także wzajemnych relacji pomiędzy żandarmerią wojskową a Policją Państwową.

Rozwiązania ustawowe i rozwój żandarmerii w latach 1931–1939

W lipcu 1931 roku rozkazem Ministra Spraw Wojskowych dokonano zmian stanowiska II wiceministra na I wiceministra, z zachowaniem dotychczasowych kompetencji. Dodatkowo utworzono stanowiska zastępców I wiceministra. Departamenty (samodzielne dowództwa), które podlegały do tej pory bezpośrednio II wiceministrowi, stanowią odtąd organy pracy I wiceministra. W ten sposób dowództwo żandarmerii zostało podporządkowane I wiceministrowi³⁷.

³⁵ Tamże.

³⁶ T. Böhm, *Żandarmeria...*, s. 31.

³⁷ CAW, Dz. Rozk. MSWojsk. Nr 23 z 31 VII 1931 r., poz. 288.

Rok 1931 jest przełomową datą jeśli chodzi o prawne podstawy działalności żandarmerii wojskowej. Dopiero w tym właśnie roku w Dzienniku Urzędowym RP nr 2/31, pozycja 6, ukazał się Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 grudnia 1930 r., który stanowił:

Art. 1. Żandarmeria jest organem wojskowym przeznaczonym do utrzymywania bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego w stosunku do osób polegających orzecznictwu sądów wojskowych, tudzież osób co do których ingerencja władz i organów wojskowych w myśl obowiązujących przepisów jest dopuszczalna. W sprawach wyżej wymienionych żandarmeria podlega właściwym władzom wojskowym.

Art. 2. W zakresie dochodzenia i ścigania przestępstw żandarmeria jest organem wykonawczym wojskowych władz sądowych i prokuratorskich, stosownie do obowiązujących ustaw postępowania karnego i przepisów szczególnych.

Art. 3. Żołnierz żandarmerii pełniący służbę należącą do zakresu obowiązków żandarmerii objętych art. 1 i 2 niniejszego dekretu korzysta z praw warty wojskowej w myśl obowiązujących ustaw.

Art. 4. W sprawach dochodzenia i ścigania przestępstw, organa żandarmerii są uprawnione do bezpośredniego porozumiewania się z władzami, urzędami i organami państwowymi i samorządowymi.

Art. 5. Zakres współdziałania żandarmerii z władzami i organami uprawnionymi do prowadzenia dochodzeń i ścigania określi Minister Spraw Wojskowych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Sprawiedliwości³⁸.

Po raz pierwszy od 1816 r. uregulowano dekretem prezydenckim organizację, kompetencję i zakres działania żandarmerii wojskowej. Ranga dekretu powodowała najwyższe prawne umocowanie żandarmerii w strukturach wojska i państwa.

Należy podkreślić, że w art. 1. żandarmeria została zdefiniowana jako organ wojskowy o wymienionym przeznaczeniu. Zdefiniowano również i podano krąg osób podlegających działalności powyższego dekretu. Jest on równoznaczny z pojęciem podmiotów przestępstw wojskowych, to jest osób odpowiadających za przestępstwa przed sądami wojskowymi. Z kolei art. 2. szczegółowo sytuuje żandarmerię w całości organów prawnych wojska, co daje ostateczny kształt podległości w sprawach wynikających z działalności dochodzeniowej i śledczej. Bardzo ważny jest art. 3., który wyposaży żołnierzy żandarmerii działających w zakresie obowiązków ustawowych w szczególne prawa. Jest to prawna ochrona osób oraz wykonywanych przez nie przedsięwzięć wynikających ze specyficznych zadań żandarmerii wojskowej. Artykuły 4 i 5 określają ogólne ramy współdziałania żandarmerii tak z organami i władzami uprawnionymi do prowadzenia dochodzeń i ścigania przestępstw, jak i organami samorządowymi i administracyjnymi państwa. Tak skonstruowany dekret stwarzał ustawowe normy działania żandarmerii, ustalał obowiązki i nadawał status prawny i umiejscowienie żandarmerii wojskowej wśród organów wojskowych i cywilnych.

³⁸ *Przyczynki do historii żandarmerii...*, s. 17.

Dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej z 12 V 1936 r. dokonano następnych zmian w strukturze organizacyjnej i funkcjonowaniu naczelnych władz wojskowych na czas pokoju. Zmiany zapoczątkowała konstytucja uchwalona w kwietniu 1935 r. podkreślająca rolę Prezydenta Rzeczypospolitej pełniącego funkcję najwyższego zwierzchnika Sił Zbrojnych. Wojsko było odąd jednym z pięciu organów państwa nie podlegających władzy wykonawczej³⁹.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że przedstawione rozwiązania prawne dotyczące organizacji, kompetencji i zadań żandarmerii wojskowej ulegały daleko idącej ewolucji, jeśli chodzi o rangę. W początkowym okresie były to rozkazy w obrębie MSWojsk., łącznie z wewnętrznymi rozkazami Dowódcy bądź Inspektora Żandarmerii, poprzez rozkaz I lub II wiceministra Spraw Wojskowych aż do rozkazów Ministra Spraw Wojskowych. Najwyższą formą usankcjonowania istnienia i działania żandarmerii wojskowej był dekret Prezydenta RP z 12 XII 1930 r., który nadawał najwyższą ustawodawczą rangę tej formacji.

History of the Polish Gendarmerie until 1939

Abstract

The article discusses the organisational changes and the functioning of the gendarmerie formation in the Polish Army from 1812 to 1939. Gendarmerie appeared in the Polish Army pursuant to the command of Napoleon I. First, it was created in Lithuania, and several months later, also in the Dukedom of Warsaw. After the fall of Napoleon, gendarmerie was established by the decree of Alexander I in October 1816. The corps was operating until the outbreak of the November uprising. In December 1830, the National Government ordained concentration of the detachments of gendarmerie, and in February 1831 it created the Mounted Gendarmerie Division. In the insurgent army it functioned briefly as the Field Guard. After the fall of the uprising, the Russian authorities created the 3rd District of Gendarmerie Corps, renamed as the Warsaw District, and in 1896, completely deprived of its independence and subordinated to the assistant of the Governor for police affairs. During the January uprising, Army Gendarmerie, organized on the basis of the Security Guard, was operating mainly in Warsaw. Its 5th Department was carrying out cruel punishments for treason and for fighting against the insurgents, as well as carrying out the verdicts of the National Government and the Revolutionary Tribunal. During World War I, there was no gendarmerie at the Polish detachments fighting on the Russian side. In the Legions, Field Gendarmerie was formed. After the allegiance pledge crisis, gendarmerie was united and renamed the Polish Army Field Gendarmerie. In the summer of 1917, it was divided into two sections – one at the Polish Auxiliary Corps, and one at the Polish Armed Forces. After regaining the independence, the units of gendarmerie were united. From April 1919, it was subordinated to the 2nd minister of military affairs. Regulations were issued and the Gendarmerie Inspectorate was created (from 1920, Military Gendarmerie Command), in 1921, included in the 1st Department of the Ministry of Military Affairs. In 1926, divisions of gendarmerie were established at the commands of the Corps Districts. All that time, the organisation and the regulations of the service were being perfected, and in 1930, the existence of the formation was sanctioned by the decree of the President of the Republic of Poland. Gendarmerie also took an active part in the defence war of 1939.

³⁹ CAW, Dz. Rozk. MSWojsk. Nr 9 z 1936 r., poz. 99; *Polskie Siły Zbrojne*, t. 1, cz. 1, Londyn 1961, s. 170–173.